

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE KYZİKOS KAZILARI

Engin ÇAĞMAN¹

ÖZET

Makalenin amacı Osmanlı Devleti döneminde yerli ve yabancı şahısların Kyzikos antik kentine ilgisini, bölgede çeşitli amaçlarla giriştikleri kazı faaliyetlerini ve devletin bu faaliyetlere yaklaşımını ortaya koymaktır. Çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri temelinde ele alınmıştır. Günümüzde Balıkesir'e bağlı Erdek ilçesinin sınırları içinde kalan ve halen arkeolojik kazıların devam ettiği bölge, Osmanlı arşiv belgelerinde bazen Belkıs harabeleri bazen de Kyzikos olarak ifade edilmektedir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren hem yerli hem de yabancı araştırmacıların Kyzikos'a ilgisinin arttığı görülmektedir. Resmî araştırmacıların incelemeleri dışında bölge halkının da çeşitli amaçlarla kentin harabelerinden faydalanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak kalıntılar İstanbul'da, bazı inşaat ve tadilat faaliyetlerinde kullanılmıştır. Avrupalıların kazı çalışmalarının resmi gerekçesi bilimsel araştırmalar olarak görülmeyle birlikte o dönemde Osmanlı coğrafyasındaki antik eserlerin ülke dışına kaçırıldığı göz önüne alındığında Kyzikos'da da benzer amaçla hareket ettiklerini ileri sürmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin de Kyzikos'un önemini farkında olduğunu söyleyebiliriz. 1869'da kurulan Müze-i Hümayun'un ilk müdürü Edward Goold'un aynı yıl Kyzikos harabelerine gitmesi ve İstanbul'a çok sayıda eski eser getirmesi bunun göstergesidir. Buna ilave olarak Maarif Nezareti'nin, özel şahısların imparatorluk coğrafyasında kazı yapmasına olumlu yaklaşırken Kyzikos'ta izin vermek istememesi ve bu kentte kazıyı biziatihi devletin yapması konusundaki ısrarı konuyla ilgili başka bir örnektir. Ayrıca yine Müze-i Hümayun'un kurulduğu yıl eski eserlerin korunmasını ve kazıların bir düzen çerçevesinde yapılmasını amaçlayan "Asar-ı Atika Nizamnamesi" ihdas edilmiş, Kyzikos kazılarında nizamnameye uyulması konusunda gayet hassas davranılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kyzikos, Belkıs, Bandırma, Erdek

CYZICUS EXCAVIATIONS IN THE OTTOMAN ARCHIVES

ABSTRACT

The present paper aims to exhibit local and foreign persons' interest in the antique city of Cyzicus, the excavations they have undertaken for various purposes in the area, and the Ottoman Empire's

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, engin.cagman@marmara.edu.tr

approach towards such activities. The study relies on Ottoman archival documents. Located within the Erdek district in today's Balıkesir and still being subject to ongoing excavations, the area was referred to as either the Belkis ruins or Cyzicus in the Ottoman archival documents.

Local and foreign researchers alike showed an increasing interest in Cyzicus since the end of the 19th century. In addition to researchers authorized by the state, locals in the area also tried to make use of the ruins for various purposes. Moreover, records indicate that the ruins supplied materials for construction and renovation efforts in Istanbul. Officially, the European efforts in the area were seemingly motivated by research. However, Ottoman antiquities across the realm were being smuggled out of the country across, so it is possible to suggest that the Europeans had similar intentions at Cyzicus.

We can suggest that the Ottoman Empire was aware of the antique city's significance as Edward Gould was assigned director of the newly founded Müze-i Hümayun in 1869 and was immediately sent to Cyzicus ruins within the same year, returning later to Istanbul with a plethora of antiquities. Moreover, although the Ministry of Education favored excavations carried out by private persons in other areas of the realm, they denied granting such permits at Cyzicus, and insisted on all excavations to be carried by state authorities. In a similar vein, following the opening of Müze-i Hümayun, the Ottomans enacted Asar-ı Atika Nizamnamesi, aiming to conserve antiquities and regulate excavations. Asar-ı Atika Nizamnamesi was strictly enforced within the Cyzicus excavations.

Keywords: *Cyzicus, Belkis, Bandırma, Erdek*

1. GİRİŞ

Çalışmanın konusunu Osmanlı arşiv belgeleri bağlamında Kyzikos antik kentinde yapılan arkeolojik kazılar teşkil etmektedir. Kyzikos'da araştırma yapan kişiler, elde edilen buluntular, antika malzemelerin usulsüz olarak kullanımı ve Osmanlı Devleti'nin konu hakkındaki yaklaşımı arşiv belgeleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Kyzikos, Kapıdağı Yarımadası'nın anakara ile birleştiği kıstağın güney ucuna yakın kısımda bulunmaktadır. Günümüzde idari açıdan Balıkesir ilinin Erdek İlçesine bağlı olan Kyzikos, ilçe merkezinin 9 km. doğusunda yer almaktadır. (Koçhan, 2013, 70) Osmanlı arşiv belgelerinde kent bazen Kyzikos bazen de Belkis harabeleri² olarak geçmektedir. Yabancı seyyahların ve bilim

²1837'de bölgeye gelen İngiliz seyyah William John Hamilton, Kyzikos'un, bölgede hüküm süren kralın kızının güzelliğinden ve burada vefat ederek defnedilmiş olmasından dolayı Türkler tarafından "tatlı" ve "kız" anlamında "Bal-kız" olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir. (Tercanlıoğlu, 2013) Fakat Osmanlı arşiv belgelerinde kelimenin yazılış ve okunuşu Belkis şeklindedir.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

adamlarının³ da ziyaret ettiği bölgeye 19. yüzyılın sonlarına doğru ilginin arttığı görülmektedir. Kente olan teveccüh ve kazı için yerli ve yabancıların müracaatlarının yanı sıra bölge halkının faaliyetleri de Osmanlı arşiv belgelerine yansımıştır.

Belgelerden anlaşıldığına göre 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı tebaasından kişilerle Avrupalı devlet ve bilim adamları resmi olarak kazı ve araştırma yapmak için izin istemişlerdir. Bölge halkının da gayri resmi olarak harabelerdeki buluntuları muhtelif amaçlarla kullanmak istediği ve bunun yanı sıra İstanbul'daki bazı yol ve inşaat çalışmalarında Kyzikos'daki harabelerden faydalandığı görülmektedir. Osmanlı tebaasından olup ruhsat alarak kazı yapmak isteyenler arasında Şura-yı Devlet hulefasından Mehmed Necib Bey ön plana çıkmaktadır. Avrupalılar arasında ise devlet adamı olarak Bavyera veliahdı Prens Rupprecht; bilim adamları olarak da Robert de Rustafjaell⁴, Frederic Wiliam Hasluck⁵ ve A. E. Henderson'un isimleri geçmektedir.

Osmanlı coğrafyasında özellikle yabancıların arkeolojik faaliyetlerinin artış göstermesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde antik eserlere karşı bir bilincin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. 1869 yılında Müze-i Hümayun'un kurulması ve aynı tarihte arkeolojik kazı ve eski eserlerle ilgili nizamnamenin⁶ ihdas edilmesi bu açıdan çok önemli bir gelişmedir.

³ Bölgeyle ilgilenen Avrupalı seyyah ve bilim adamların faaliyetleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. (Tercanlıoğlu, 2013)

⁴Robert de Rustafjaell: 1876-1943 tarihleri arasında yaşamış olan Rus kökenli İngiliz-Amerikalı koleksiyoncu, yazar ve gezgindir. 1900 yılında Kyzikos'u ziyaret ederek kentin haritasını çıkarmıştır. Ayrıca Kyzikos'un coğrafyası, savunma sistemleri, mimari yapıları ve su kemerleri hakkında önemli bilgiler veren Rustafjaell, bölgede çok sayıda mermer heykel parçaları ve mimari kalıntılar bulunduğunu belirtmiştir. (Tercanlıoğlu, 2013). Kyzikos'daki araştırmalarından sonra bir süre Mısır'da kalan Rustafjaell 1909'da Mısır'ın Luksor şehrinde antika eser satışı yaptığı "Museum of Practical Archaeology" adlı bir müze açmıştır. Fakat ünlü Alman Mısırbilimci Ludwig Borchardt, Rustafjaell'in bu koleksiyonu hakkında "her türden çok sayıda sahte eser" ifadelerini kullanmıştır. (Voss, 2014, 51-59) Daha sonra ABD'ye giden Rustafjaell burada birkaç defa hem evlilik yapmış hem de isim değiştirerek en son Roman Orbenali adını almıştır. Bunu yapmasındaki amacının kendisini Gürcistan'ın soylu ailesi olan Orbeliani'lere dayandırmak olduğu ileri sürülmüştür. (Vorderstrasse, 2019) "What is Medieval Nubian art? https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/N_and_N/n%26n240.pdf (20.08.2021)

⁵ Frederic Wiliam Hasluck: 1878-1920 yılları arasında yaşamış olan İngiliz şarkiyatçıdır. 1902 yılında A. E. Henderson ile birlikte British School adına bölgeye gelmiştir. Bu tarihten sonra British School'dan ayrılmış ve 1903 tarihinden sonra araştırmalarına ve bu bölgedeki gezilerine ağırlık vermiştir. Kyzikos hakkında birçok makalesi bulunan Hasluck ayrıca "Cyzicus" adlı bir de kitap yazmıştır. Kitapta Kyzikos'la birlikte Güney Marmara'nın bazı bölümlerini ele almıştır. Çalışmalarında daha çok kentin topografyası, yapıları ve mezarlıkları üzerine yoğunlaşmıştır. (Tercanlıoğlu, 31-36). Öte yandan Hasluck İngiltere'nin Yunanistan Büyükelçiliğinin istihbarat bölümünde doğu dilleri uzmanı olarak da çalışmıştır. Özellikle Anadolu'da Güney Marmara, Ege Bölgesi, Antalya ve Konya'ya seyahatlerde bulunmuştur. Her ne kadar verdiği arkeolojik bilgiler ön planda yer alsa da esasen araştırma alanı Osmanlı coğrafyasındaki farklı dinsel gruplar ve Bektaşilik'dir. Hasluck'un makalelerinden on tanesi, Râgıb Hulûsi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Anadolu'nun Dinî Tarih ve Etnografyasına Dair Tedkikat Merkezi Neşriyatı'nın birinci kitabı olarak "Bektaşilik Tedkikleri" adıyla 1928 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca "Anadolu ve Balkanlar'da Bektaşilik" adıyla Yücel Demirel tarafından sadeleştirilerek Latin harfleriyle de yayımlanan söz konusu tercüme M. Fuad Köprülü bir takdim yazısı yazmıştır. Fakat Köprülü, Hasluck'un bu konudaki görüşlerine ve ulaştığı sonuçlara pek güvenilemeyeceğini ifade etmiştir. (Woodhead, (1997), "Hasluck, Frederic William", <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasluck-frederick-william>, (15.08.2021)

⁶1869 tarihli nizamname ilk olmakla birlikte daha sonra 1874, 1884 ve 1906'da günün şartlarına göre üç defa güncellenmiştir. 1869 yılından sonra eski eserlerle ilgili faaliyetlerin sorumluluğu ve yapılacak olan kazıların izni Maarif Nezareti'ne verilmiştir. 1869 nizamnamesiyle birlikte eski eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmak istenmişse de 1874 nizamnamesine eklenen, bulunan eserlerin 1/3'nü kazı yapanın alabilmesine müsaade eden maddesi yurt dışına çok sayıda eserin kaçırılmasına yasal zemin hazırlamıştır. Bu problemin giderilmesi için yapılan değişiklikler ise ancak 10 yıl sonra 1884 nizamnamesi ile mümkün olabilmıştır. 1881 yılında Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne getirilen Osman Hamdi Bey'in

2. KYZİKOS HARABELERİNDEKİ MALZEMELERİN MUHTELİF YERLERDE KULLANILMASI

2.1.İstanbul Caddeleri İçin Kullanılması

1876 yılında otuz kadar amelenin Belkıs etrafında eski eser hükmünde bulunan kale duvarlarını yıktıkları, muntazam halde çıkarılan taşların kırılarak kaldırım taşı haline getirildiği ifade edilmiş; bu kişilerin kimler olduğunun ve ruhsatlarının bulunup bulunmadığının araştırılması ve faaliyetlerinin durdurulması istenmiştir. (BOA, MF.MKT.00035.00036.001.001, 5 Nisan 1292/17 Nisan 1876) Merkezi hükümet Hüdavendigâr Valiliğine gönderdiği yazıda bu tür uygunsuz faaliyetlerden mahalli yöneticileri sorumlu tutmuştur. Merkezin iddialarına göre mahalli hükümetin önem vermemesinden dolayı Belkıs sarayı duvarları muhtelif kişilerce yıkılarak alınan yontulmuş taşlar inşaat işlerinde kullanılmıştır. Daha önce Şehremaneti tarafından Şehzade caddesinde yapılan kaldırımda kullanılan taşların da oradan alındığı anlaşılmıştır. Vezneciler caddesinde kullanılmak üzere yine aynı taşlar taahhüt edilmiş, bu amaçla saray duvarının antika özelliğine sahip yonma taşları parçalar halinde peyder pey İstanbul'a nakledilmiştir. Fakat kaldırım taşı döşenmesiyle ilgili olarak Şehremaneti'nin ilgililerle yaptığı sözleşmede taşların nereden tedarik edileceğine dair bir netlik olmadığı gibi Şehremaneti, Belkıs'dan usulsüz bir şekilde alınan taşlarla ilgili herhangi bir bilgilendirmede de bulunmamıştır. Yazıda buna ilaveten Erdek kaymakam veya müdürü tarafından bu faaliyetlere nasıl ve ne şekilde ruhsat verildiğinin anlaşılmadığı ifade edilerek, kesinlikle taş söküm ve naklinin durdurulması ve söz konusu malzemelerin iyi bir şekilde muhafazası hakkında gerekenlere emir ve talimat verilmesi istenmiştir. (BOA, MF.MKT.00036.00047.001.001, 29 Nisan 1292/11 Mayıs 1876)

2.2.Tersane-i Amire ve Darülaceze İhtiyaçları İçin Kullanılması

1874 yılında Bahriye Nezareti'ne, İstanbul'daki Tersane-i Amire havuzunda kullanmak için Belkıs'dan taş çıkarıldığı, bu taşların arasında eski eserler bulunduğu ve bunlara sıradan taşlar gibi muamele edildiği bildirilmiş; bu tür taşların telef edilmemesi, bölgeden çıktıkça uygun bir mahalde korunması ve İstanbul'daki müzeye getirilerek teşhir edilmesi gerektiğine dair emir verilmiştir. (BOA, MF.MKT.00018.00077.001.001, 1 Mayıs 1290/13 Mayıs 1874)

1893 yılında hem Tersane-i Amire'nin ihtiyaçları hem de Darülaceze binaları için Belkıs'dan taş ihraç ve nakletmek amacıyla Vasilaki Kalfa ile Hacı Bedos adlı kişiler faaliyette bulunmuşlardır. Fakat kale ve eski binaların yıkım ve tahribine yol açacağı nedeniyle, padişahın emri hilafına bu gibi

gayretleriyle hazırlanan 1884 Nizamnamesi'ne göre tüm eski eserler devlet malı sayılmış, arazi sahibine ve kazı yapan kişiye pay verilmesi ortadan kaldırılmış, eski eserlerin yurt dışına kaçırılması engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca eski eserlerin korunmasına ve zarar verilmemesine yönelik maddeler eklenmiştir. (Ünar, 2019)

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

yapıların şeklinin ve asli görünümünün bozulmasının önüne geçilmesi için bu tür faaliyetlerin durdurulması talimatı verilmiştir. Ayrıca Darülaceze için alınan taşların Belkıs'dan mı alındığı, harabenin eski kale mi olduğu, nerede bulunduğu ve taş ihtiyacı için araştırma yapan şahsın Vasilaki kalfanın adamı Bedos olup olmadığının tahkik edilmesi istenmiştir. (BOA, DH. MKT. 00096. 00007. 004. 002, 15 Temmuz 1309/27 Temmuz 1893)

Hüdavendigâr Valiliğinin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği cevabi yazıda gereken araştırmanın yapıldığı ve Bedos'un, eski şehir mezarlığından mermer, küfeki ve kara taş olarak dört yüz ve civarında bulunan kale duvarlarıyla bağ ve bahçe içlerinden yedi-sekiz yüz parça kadar taş çıkardığı ifade edilmiştir. Daha önce çıkarılan taşların İstanbul'a nakledildiği, ihtiyaç duyulan taşların kale bedenlerinden söküleceği, operasyonda bulunan elemanların istedikleri gibi kazı ve yıkım yaptıkları, bu işlemler sırasında bulunacak eski eserlerin ilgililerden saklanacağı da muhakkak olduğu bildirilmiştir. Vilayet Maden Mühendisliği'nin yaptığı tahkikatta taşların bir kısmının açılmış olan taş ocağından çıkarıldığı, Belkıs'da ise su dağıtımına ait burçlar bulunduğu, mevcut yapıya kale denilemeyeceği, içinde bina vs. bulunmayıp yalnız bağ ve bahçe olduğu belirtilmiştir. (BOA, DH.MKT.00096.00007.005.001, 16 Ağustos 1309/28 Ağustos 1893) ⁷

2.3.Bandırma'da İnşa Edilen Depo İçin Belkıs Harabelerinden Taş Talebi

1893 yılında Bandırma'da inşa edilen depo için kullanılmak üzere Belkıs'dan taş alınmış ve bu esnada bazı tarihi eserler bulunmuştur. Bandırma Taburu Binbaşısı Ağâh Bey, Müze-i Hümayun'a göndermek üzere bunları muhafaza etmiş ve daha sonra eserlerin teslim edilip edilmediğinin tespiti için Maarif Nezareti tarafından Müze Müdürlüğü'ne yazı gönderilmiştir. Netice itibarıyla eserlerin müzeye nakledilmek üzere Bandırma Kaymakamlığı'na teslim edildiği anlaşılmıştır. (BOA, MF. MKT. 00190. 00017. 001. 001, 6 Kanun-ı evvel 1309/18 Aralık 1893; BOA, MF. MKT. 00191. 00103. 001. 001, 8 Kanun-ı evvel 1309/20 Aralık 1893; BOA, MF. MKT. 00191. 00103. 002. 001, 21 Kanun-ı evvel 1309/ 2 Ocak 1894)

2.4.Doktor Kostantin Makri'nin Teşebbüsleri

1899 yılında Belkıs'da taşlıkta mermer bir sanduka bulunmuş ve belediye tarafından Erdek'e nakli düşünülmüştür. Fakat sandukanın büyüklüğü ve ağırlığı nedeniyle naklinin mümkün olmadığına, mevcut yerinde bırakılmasında ise başkaları tarafından kırılma ve telef edilme riskine dikkat çekilmiştir. Erdek eşrafından Doktor Konstantin Makri, masrafları kendisine ait olmak üzere

⁷ Fakat 1900 yılında Rustafjaell, şehri çevreleyen surların üst kısımlarının tahrip olmasına rağmen bazı yerlerde korunmuş olduğunu aktarır. 1902'de bölgeye gelen Hasluck da doğu körfezinden batı körfezine kadar surların varlığından bahseder. (Tercanlioğlu, 2013). Bu sebeple Vilayet Maden Mühendisliği'nin verdiği bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

sandukanın Erdek'te Hristiyan kabrine nakli için talepte bulunmuştur. Yapılan araştırmada gerçekten de sandukanın bahsi geçen özelliklerinden dolayı merkez kazaya taşınmasının mümkün olmadığı belediye başkanlığı tarafından da teyit edilmiştir. Doktor Makri'nin, sandukanın Rum kabristanına nakli talebinin uygun olup olmadığı bilinemediğinden yapılacak muamele hakkında Erdek kaymakamlığından bilgi istenmiştir. Sandukanın Erdek kasabasına nakil masraflarının bin kuruş olduğu fakat kapağının sakatlığı nedeniyle kırılma riski bulunduğu ifade edilmiştir. Böylece sandukanın Rum kabristanına veya masrafı belediyece karşılanmak üzere hükümet konağına nakli olmak üzere iki ihtimal ortaya çıkmıştır. (BOA, MF.MKT.00480.00048.001.001, 28 Mart 1315/9 Nisan 1899)

Doktor Makri'nin teşebbüsünün nedeni bilinmemekle birlikte öldükten sonra eşinin yanına bu sandukanın içine defnedilmeyi düşünmesi muhtemeldir. Maarif Nezareti, Hüdavendigâr Valiliği'nden antika eser hükmünde olan sandukanın resminin gönderilmesini, bu gibi eserlerin, kişilerin şahsi tasarrufuna bırakılmamasını, ilerde müzeye gönderilmek üzere Erdek kasabasına nakledilerek herkesin görebileceği bir yere konulmasını istemiştir. (BOA, MF. MKT. 00501. 00020. 002. 002, 18 Nisan 1316/ 1 Mayıs 1900) Fakat Maarif Nezareti daha sonra gönderdiği yazıda, üzerinde herhangi bir yazı veya resim olmayan sandukanın taşıma masrafından dolayı önceki düşüncesinin aksine naklini uygun görmemiştir. Sandukanın güvende bulundurulmak ve emanet edilmek amacıyla civarındaki karye muhtarından sened alınması ve iyi bir şekilde korunması için dikkat ve itina gösterilmesi talimatını vermiştir. (BOA, MF.MKT.00480.00048.006.002, 21 Teşrin-i sani 1316/4 Aralık 1900)

3. KYZİKOS'DA KAZI VE ARAŞTIRMA TALEPLERİ

Maarif Nezareti aslında Belkıs harabelerinde özel şahıslara kazı izni verilmesi konusunda pek de olumlu düşünmemektedir. Bu bağlamda 23 Şubat 1874 tarihli bir belgeye göre bölgede kazı için ruhsat talep eden şahısların dilekçeleri incelenmiş ve antika eser araştırmak isteyenlere mevcut kanun ve nizamlar doğrultusunda izin verilmekle birlikte Belkıs bölgesinin başka yerlerle mukayese edilmemesi gerektiği, bu bölgede çok sayıda eski ve makbul eserler olduğu vurgulanmıştır. Her ne kadar Belkıs harabelerinde yapılacak kazı için taliplere çok sıkı şartlar dahilinde izin verilecek olsa da çıkacak eserlerin gizlice kaçırılacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. Bu nedenle zaten bir dönümden ibaret ve eski eserlerin mevcudiyetinin kesin olduğu bu bölgede kimseye kazı izni verilmemesi ve beş altı bin kuruş masrafla bizatihi devlet tarafından kazı yapılması; gereken paranın da müze tahsisatından karşılanması tavsiye edilmiştir. Fakat yine de ya kazının devlet tarafından yapılması veya kazı için müracaat edenlerden birine kanun ve nizamlar çerçevesinde ruhsat verilmesi

ihtimallerinden birinin Bab-1 Ali tarafından kararlaştırılması talep edilmiştir. (BOA, MF.MKT.00017.00032.001.001, 11 Şubat 1289/23 Şubat 1874)

3.1.Mehmed Necib Bey'in Kazı Ruhsatı Talebi

17 Mart 1874'de Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi hulefasından Mehmed Necib Bey, Belkis harabelerinde kazı yapabilmek için ruhsat talebini içeren bir dilekçe vermiştir. Konuyla ilgili olarak arazi miri ise mahallince bir problem olmadığı, şayet mülk arazi ise sahiplerinin rızasının alınması gerektiği, bulunacak eserlerin üç gün içinde kaymakamlığa bildirilerek yarısının devlete ve diğer yarısının da ülke dışına çıkarılmamak kaydıyla kendisine ait olması, bina ve mabed gibi eserler bulunursa tahrip edilmemesi, kazılacak yerlerin orijinal halinin korunması, mevcut Asar-ı Atika Nizamnamesi hükümlerine göre hareket edilmesi, Osmanlı tebeasından muteber kefil gösterilmesi, kazının kaymakamlık nezaretinde yapılması şartıyla kendisine bir sene süreyle ruhsat verilmesi hususunun Bab-1 Âli'ye bildirilmesi kararlaştırılmıştır. (BOA, MF. MKT. 00017. 00124. 001. 001, 5 Mart 1290/17 Mart 1874; BOA, MF. MKT. 00017. 00156. 001. 001, 12 Mart 1290/24 Mart 1874)

Daha sonra âsâr-ı atika ile ilgili yeni nizamnamenin maddeleri kendisine tebliğ edilen Mehmed Necib Bey kazı yapacağı mahallin miri arazi olduğuna dair kaymakamlıktan ilmühaber getirmiştir. Ayrıca bulacağı eserlerden devletin hissesine düşen payı vereceğini, vermezse kendisinden tazmin ettirilmesine dair güçlü kefalet göstereceğini ve mevcut nizamname hükümlerine bağlı kalacağını beyan etmiştir. (BOA, ŞD.00207.00016.001.001, Tarihsiz)

19 Eylül 1874 tarihinde Mehmed Necib Bey'e ruhsat verilmesine ve izin süresinin bitmesine rağmen kazılardan ciddi bir sonuç elde edilemediği anlaşılmıştır. (BOA, ŞD.00207.00016.003.001, 7 Eylül 1290/19 Eylül 1874) Bu nedenle 2 Mart 1876 tarihinde Erdek Kaymakamlığı'na ve Hüdavendigâr Valiliği'ne ayrı ayrı gönderilen yazıda Mehmed Necib Bey'in bir senelik olan ruhsat süresi dolduğundan kazıya devam ediyorsa hemen durdurulması ve kazı faaliyetleri sonucunda ne bulunmuş ise bunların neler olduğunun ve devlete ait hissenin nerede korunduğunun telgrafla bildirilmesi emredilmiştir. (BOA, MF.MKT.00034.00041.001.001, 19 Şubat 1291/2 Mart 1876; BOA, MF.MKT.00034.00041.002.001,19 Şubat 1291/12 Mart 1876)

Yapılan tahkikatta kazı sonucunda altı yedi parça heykel ve yazılı taş bulunduğu fakat konuyla ilgili olarak Erdek Kaymakamlığı'na bilgi verilmediği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine eserlerin kimin elinde ise niçin alınarak müzeye gönderilmediği, öncelikle mahalli memurların buna niçin dikkat etmediği ve İstanbul'a haber verilmediği, bu taşların kaç parça ve ne gibi malzemeler olduğunun açığa çıkarılması istenmiştir. (BOA, MF.MKT.00034.00051.001.001, 6 Mart 1292/18 Mart 1876)

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

Mehmed Necib Bey verdiği beyanata göre sadece bir sandık ve bir iki oymalı direk başı çıkarmış bunlar da kazı mahallinde olup başka yeri kazdırmamıştır. Bunun üzerine sözü edilen taşların ve öte yandan Gemlik’de tersane tarafından taş ihracı için kazılan mahalde çıkarıldığı söylenen eski eserlerin resimlerinin alınarak açıklamalarını da içeren bilgilerin gönderilmesi ve hangilerinin Mehmed Necib Bey’e hangilerinin tersaneye ait olduğunun ayrıca bildirilmesi talimatı verilmiştir. Buna ilaveten ağırlıkları göz önüne alınarak İstanbul’a gönderilmelerinin mümkün olup olmadığının, şayet mümkün olanlar varsa masraflarının da belirtilmesi ve gerekli işlemler yapıncaya kadar eserlerin en iyi şekilde korunmasının gerekliliği ifade edilmiştir. (BOA, MF. MKT. 00036. 00105. 001. 001, 6 Mayıs 1292/18 Mayıs 1876)

3.2. Bavyera Veliahdı Prens Rupprecht’in Faaliyetleri

Bavyera Krallığı Hariciye Nezareti müşavirlerinden Mösyö Ludwig Von Donte, Hariciye Nezareti’ne gönderdiği bir yazıda Bavyera veliahdı Prens Rupprecht’in, I. Dünya Savaşı devam ederken savaşın bitiminden sonra on sene süreyle Marmara havzasının Rumeli ve Anadolu sahillerinde tarihi eser araştırması yapmak niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Prens, Bandırma kanalı inşaatı hasebiyle icra edilen⁸ ve ilerde yapılacak kazı esnasında takip edilecek programın uygulanmasını kolaylaştıracağı düşünülen sondaj faaliyetine katılmak istemektedir. Hariciye Nezareti konuyu Müze-i Hümayun Müdürlüğü’ne havale etmiş; Müdürlük önce Kyzikos’da sondaj faaliyetine girişilmesinin ve bunun sonucuna göre Prens Rupprecht’in kazıya katılmasının daha uygun olacağını bildirmiştir. Ayrıca, Asar-ı Atika Nizamnamesi’ne atıfta bulunularak sondaj faaliyeti için ruhsatname tarihinden itibaren iki ay süreyle izin verilebileceği, kazı işlemleri için ise daha sonra ayrıca talepte bulunulması gerektiği, bu durumda da altı aydan iki seneye kadar izin verilebileceği beyan edilmiştir. Neticede Müze Müdürlüğü’nün görüşleri doğrultusunda, 22 Kasım 1917 tarihinde Meclis-i Vükela’da Prense iki ayı geçmemek şartıyla sadece sondaj için izin verilmesinin uygun olacağı yönünde karar alınmış, kararın icrasından da Maarif Vekâleti sorumlu tutulmuştur. (BOA, İ. DUİT. 00116. 000051. 003. 001, 22 Teşrin-i sani 1333/22 Kasım 1917; BOA, İ. DUİT. 00116. 000051. 001. 001, 4 Mayıs 1334/4 Mayıs 1918)

⁸ 1915 yılında Almanların teşvik ve öncülüğünde Kapıdağı Yarımadası ile yarımadanın anakaraya bağlı olduğu bölge arasındaki toprakların kazılması için çalışma başlatılmıştır. Böylece Bandırma ve Erdek denizlerinin birleştirilmesi, bir demiryolu köprüsüyle de yarımada ve anakaranın bağlanması düşünülmüştür. Söz konusu köprü ve demiryolu inşa edildiği gibi kanal bölgesinden Belkıs harabelerine dört metre genişliğinde ve 9 km. uzunluğunda bir şose yol yapılmıştır. I. Dünya Savaşı devam ederken ciddi bir personel istihdamını ve masrafı gerektirecek olan bu projeye niçin ihtiyaç duyulduğu tam olarak anlaşılamamıştır. Her ne kadar projenin askeri amaçlı olduğu söylene de içlerinde arkeoloji meraklısı Prens Rupprecht’in de bulunduğu bazı Almanların Bergama’da ve başka bölgelerde yaptığı gibi Belkıs’da da benzer şekilde antika eserleri çıkararak bunları kendi ülkelerine götürme niyetiyle bu projenin hazırlanmış ve pensin de bu amaçla Kyzikos’da kazı ruhsatı talebinde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. (Ayhan, 2018, 405-408)

3.3.Rustafjaell, Hasluck ve Henderson'un 'in Ruhsat Talepleri

Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey, 4 Haziran 1900 tarihinde Maarif Nezareti'ne yazdığı bir yazıda İngiliz asar-ı atika yani eski eser uzmanı Robert Rustafjaell'in Kyzikos kadim kentinin harabelerinde Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin hükümlerine göre hareket etmek şartıyla iki sene süreyle kazı yapmak için izin istediğini iletmıştır. Ayrıca Rustafjaell'in, bölgenin haritasını da çıkararak müzeye teslim etmek üzere olduğunu belirtmiştir. Osman Hamdi Bey, kazı faaliyetlerinden dolayı kale, istihkâm, devlet binaları ve ahalinin ihtiyaçları açısından bir mahzur olup olmadığının araştırılması için Maarif Nezareti'nden Hüdavendigâr Valiliği'ne emir verilmesini talep etmiştir. (BOA, MF.MKT.00509.00003.001.001, 22 Mayıs 1316/4 Haziran 1900)

Maarif Nezareti'nin bu konudaki emri üzerine Hüdavendigâr Valiliği yapılan tahkikatta kazı talep edilen bölgede kale, istihkam ve devlete ait bina olmayıp Belkıs harabelerinde yer yer temel ve duvar kalıntıları olduğunu, bu duvarların kazı esnasında yıkılmasının herhangi bir mahzuru olmadığını, harabelerin içinde ve etrafında ahaliye ait bağ, bahçe ve tarlalar bulunduğu için kanun gereği sahiplerine bedellerinin ödenerek rızalarının alınması gerektiğini bildirmiştir. (BOA, MF.MKT.00509.00003.003.001, Tarihsiz) Daha sonra Müze Müdürlüğü, kazının başlanacağı amfiteyatronun devlet arazisi olması hasebiyle ahalinin rızasının alınmasına gerek olmadığını ifade etmiştir. Ancak müdürlük, müze tarafından takdir edilecek kefalet akçesinin yatırılması, kazı esnasında çıkacak olan eski eserlerin tamamının müzeye ait olması ve söz konusu eski eserlerin sadece resim ve kalıplarının alınabilmesi, kazıya nezaret etmek üzere müze müdürlüğü tarafından tayin olunacak komiserin harcırahının kazı yapan kişi tarafından karşılanması, üst makamların gerekli onayları vermesi ve ayrıca harç ve ruhsat bedellerinin ödenmesi hususlarının kabulü ve/veya uygulanmasından sonra kazıya başlanabileceğini ve kazı esnasında nizamname kurallarına riayet edilmesinin şart olduğunu belirtmiştir. (BOA, MF.MKT.00509.00003.004.002, 4 Teşrin-i sani 1316/17 Kasım 1900) 17 Haziran 1901'de Rustafjaell'e resmi izin çıkarılmasına rağmen havaların çok sıcak olması ve işçilerin mevsim hastalığına⁹ yakalanması nedeniyle kazı faaliyeti Eylül ortasına ertelenmiştir. (BOA, MF. MKT. 00509. 00003. 008.002, 4 Haziran 1317/17 Haziran 1901; BOA, BEO. 001695. 127059.003.001/8 Temmuz 1317/21 Temmuz 1901; BOA, MF. MKT. 00569. 00003. 002. 001, 20 Haziran 1317/3 Temmuz 1901)

⁹ Hastalığın ne olduğu belgede net olarak ifade edilmemekle birlikte ortaya çıkması ve yayılmasında bölgede bulunan Belkıs gölünün zamanla bataklığa dönüşerek meydana getirdiği hava kirliliğinin rolü olduğu düşünülebilir. O dönemde bataklığın oluşturduğu çevre kirliliğinin civar köylerde hastalık ve ölümlere sebebiyet verdiği bilinmektedir. Bataklığın kurutulması ve hem sağlık açısından hem de tarım yapılabilmesi açısından elverişli hale getirilebilmesi için 1912 yılında faaliyete girilmiş ise de bir netice elde edilememiştir. (BOA, ML.EEM.01143.00011.012.001, 21 Şubat 1326/6 Mart 1911; BOA, ML.EEM.01143.00011.008.001, 12 Temmuz 1330 /25 Temmuz 1914)

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

Kazıya nezaret etmek üzere Hüdavendigâr Valiliği bir kişiyi görevlendirmiş fakat Rustafjaell komiserin maaş ve harcırahını ödemiş ve kısa bir süre sonra İstanbul'a dönmüştür. Bunun üzerine kendisine tebliğat gönderilmesi gündeme gelmiş fakat kazının başlamamış olması nedeniyle bunun uygun olmayacağı ve sorumlu tutulamayacağı belirtilmiştir. (BOA, DH. MKT. 02548. 00051.001.001, 11 Teşrin-i evvel 1317/24 Ekim 1901) Bu olaydan sonra yaklaşık altı ay kadar Rustafjaell'in kazı faaliyetleri hakkında arşiv belgelerinde bir bilgiye rastlanmamaktadır. 7 Mayıs 1902'de bu defa Rustafjaell ile birlikte Hasluck ve Henderson adlı kişilerin Belkıs'da araştırma yapmak ve harabelerin resim ve haritasını çıkarmak için izin talebinde buldukları bildirilmektedir. (BOA, DH.MKT.00510.00079.001.001, 24 Nisan 1318/7 Mayıs 1902)

İlgili kayıta nizamnamenin şartları tekrar hatırlatılarak Rustafjaell'e zaten izin verildiği ve onun dostları olan diğer iki kişinin talebinin ise tahkikat sonucunda değerlendirileceği ifade edilmiştir. (BOA, DH. MKT. 00510. 00079. 002. 002, 11 Mayıs 1318/24 Mayıs 1902) Neticede Hasluck ve Henderson'a da söz konusu faaliyetleri için resmi olarak izin verilmiştir. (BOA, MF. MKT. 00509. 00003. 016. 001, 4 Haziran 1318/17 Haziran 1902)

4. SONUÇ

Antik dönemde önemli bir kent olan Kyzikos Osmanlı döneminde de ilgi odağı olmuştur. Avrupalı seyyahların, arkeolog ve bilim adamlarının bölgeyi sıklıkla ziyaret ettiği bilinmektedir. 1869 yılında kurulan Müze-i Hümayun'un ilk müdürü olan Goold'un aynı yıl kente gitmesi ve bazı eserleri İstanbul'a getirmesi Kyzikos'a verilen önemi göstermektedir. Kyzikos ve genel olarak Osmanlı coğrafyasındaki tarihi eserler konusunda Osmanlı Devleti'nin son döneminde bir bilincin oluştuğunu ve tarihi eserlerin yurt dışına kaçırılmasının önüne geçilmesi doğrultusunda bazı adımlar atıldığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Müze-i Hümayun'un kurulduğu yıl olan 1869 yılında Asar-ı Atika Nizamnamesi oluşturulmuş ve nizamname, 1874, 1884 ve 1906'da güncellenmiştir. Öte yandan tarihi eserlerin farklı amaçlarla kullanılması da engellenmeye çalışılmıştır.

.Arşiv kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölge için araştırma talepleri artmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiye göre bu dönemlerde kazı izni alarak araştırma yapanlar arasında özellikle Osmanlı tebeasından Mehmed Necib Bey'in adı sıklıkla geçmektedir. Fakat kendisine bir seneliğine izin verilmesine rağmen birkaç tarihi eserin dışında herhangi bir şey bulunamamış ve süre bitiminde kazının durdurulması istenmiştir.

20. yüzyılın başlarında bölgeye ilgi duyanlardan biri Bayyera Veliahd Prensi Rupprecht'tir. Prens Rupprecht, 1915 yılında Erdek ve Bandırma denizlerini birleştirmek için Almanların nezaretinde başlatılmış olan çalışmalar sürerken 1917 yılında Kyzikos'da kazı faaliyeti için izin istemiştir. Maarif

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

Nezareti önce sondaj yapılması ve bunun sonucuna göre hareket edilmesi gerektiğini düşünerek sadece sondaj faaliyeti için iki aylığına izin vermiş, asıl kazı müsaadesinin daha sonra uygun olacağını ifade etmiştir.

Arşiv belgelerinde kendisinden eski eserler uzmanı olarak söz edilen Rustafjaell'e talep ettiği tarihten bir sene sonra, 17 Haziran 1901 yılında iki sene süreyle kazı yapma izni verilmiştir. Fakat izin verilmeden çok önce yüzey çalışmaları yaptığı anlaşılan Rustafjaell, bölgenin haritasını çıkardığını ve müzeye teslim etmek üzere olduğunu ifade etmiştir. Kazının başlayacağı yerin amfiteyatrosu ve mülkiyet açısından devlete ait olması nedeniyle ahalinin rızasının alınmasına gerek duyulmamıştır. Fakat havaların çok sıcak olması ve işçilerin hastalanmasından ötürü kazı faaliyetleri aynı yılın Eylül ayına ertelenmiştir. Kayıtlarda, verilen izinden sonra altı ay kadar Rustafjaell'in çalışmalarından söz edilmemektedir. 1902 Mayıs'ında Rustafjaell'in arkadaşları olarak sözü edilen Frederic William Hasluck ve ressam A. E. Henderson'a da izin verilmiştir. Fakat bu şahısların izin talebi kazı değil, araştırma yapmak, harabelerin resimlerini çekmek ve haritasını çıkarmak amaçlıdır.

Belgelerde Mehmed Necib Bey'in faaliyetlerinin sonuçlarından bahsedilmekle birlikte gerek Rupprecht'in, gerek Rustafjaell, Hasluck ve Henderson'un yaptığı çalışmaların neticeleri hakkında (şimdilik kaydıyla) Osmanlı Arşiv belgelerinde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Rustafjaell ve arkadaşlarının bizzat kendilerinin daha sonra yayınladığı kitap ve makaleler, fotoğraflar ve haritalar mevcuttur. Bu anlamda Kyzikos'un tarihinin aydınlatılmasına önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu şahısların içinde çok ilginç bir orijin ve kişiliğe sahip olan Rustafjaell Rusya doğumludur. Osmanlı coğrafyası haricinde Mısır, İngiltere ve ABD gibi birbirinden çok uzak ülkelerde hareketli bir hayat sürmüştür. Bir ara Mısır'da koleksiyonlarını sattığı bir müze kurmuş fakat bu eserlerin sahte olduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır. ABD'de yaşadığı dönemde birden fazla evlilik ve isim değişiklikleri yapan Rustafjaell ayrıca soyunu Gürcistan'da asil bir aileye dayandırmak istemiştir. Yine Kyzikos'da araştırma yapan önemli şahsiyetlerden biri olan Hasluck İngiltere'nin istihbarat biriminde çalışmıştır. Güney Marmara, Ege, Antalya ve Konya'da bulunarak Osmanlı coğrafyasındaki farklı dini gruplar, özellikle de Bektaşilik üzerine eserler vermiş ve bu konudaki bazı yazıları Türkçeye çevrilmiştir.

Genel olarak bölgede yapılan kazı ve araştırmalar bilimsel amaçlı görünmekle birlikte araştırmacıların niyetlerini öğrenebilmek tam olarak mümkün değildir. Fakat o dönemde Osmanlı coğrafyasındaki tarihi eserlerin önemli oranda yurt dışına kaçırılmış olması Kyzikos'da kazı yapanlar hakkında da benzer şüpheleri uyandırmaktadır. İlerde araştırmaya açılacak veya bulunabilecek belgeler sayesinde bu faaliyetlerin amaçları ve sonuçları hakkında daha fazla bilgi edinilmesi mümkün

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

olabilecektir. Ayrıca arşiv belgelerinde veya diğer kaynaklarda Kyzikos'a ait tarihi eserlerin (şayet varsa) envanterinin bulunması ve dünya müzeleriyle karşılaştırılması durumunda bölgeye ait eserlerin de büyük oranda açıklığa kavuşması beklenebilir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

BEO.001695.127059.003.001/8 Temmuz 1317/21 Temmuz 1901

DH.MKT.00096.00007.004.002, 15 Temmuz 1309/27 Temmuz 1893

DH.MKT.00096.00007.005.001, 16 Ağustos 1309/28 Ağustos 1893

DH.MKT.02548.00051.001.001, 11 Teşrin-i evvel 1317/24 Ekim 1901

DH.MKT.00510.00079.001.001, 24 Nisan 1318/7 Mayıs 1902

DH.MKT.00510.00079.002.002, 11 Mayıs 1318/24 Mayıs 1902

İ.DUİT.00116.000051.003.001, 22 Teşrin-i sani 1333/22 Kasım 1917

İ.DUİT.00116.000051.001.001, 4 Mayıs 1334/4 Mayıs 1918

MF.MKT.00035.00036.001.001, 5 Nisan 1292/17 Nisan 1876

MF.MKT.00036.00047.001.001, 29 Nisan 1292/11 Mayıs 1876

MF.MKT.00018.00077.001.001, 1 Mayıs 1290/13 Mayıs 1874

MF.MKT.00190_00017.001.001, 6 Kanun-ı evvel 1309/18 Aralık 1893

MF.MKT.00191.00103.001.001, 8 Kanun-ı evvel 1309/20 Aralık 1893

MF.MKT.00191.00103.002.001, 21 Kanun-ı evvel 1309/2 Ocak 1894

MF.MKT.00480.00048.001.001, 28 Mart 1315/9 Nisan 1899

MF.MKT.00501.00020.002.002, 18 Nisan 1316/ 1 Mayıs 1900

MF.MKT.00480.00048.006.002, 21 Teşrin-i sani 1316/4 Aralık 1900

MF.MKT.00017.00032.001.001, 11 Şubat 1289/23 Şubat 1874

MF.MKT.00017.00124.001.001, 5 Mart 1290/17 Mart 1874

MF.MKT.00017.00156.001.001, 12 Mart 1290/24 Mart 1874

MF.MKT.00034.00041.001.001, 19 Şubat 1291/ 2 Mart 1876

MF.MKT.00034.00041.002.001, 19 Şubat 1291/2 Mart 1876

MF.MKT.00034.00051.001.001, 6 Mart 1292/18 Mart 1876

MF.MKT.00036.00105.001.001, 6 Mayıs 1292/18 Mayıs 1876

MF.MKT.00509.00003.016.001, 4 Haziran 1318/17 Haziran 1902

MF.MKT.00509.00003.001.001, 22 Mayıs 1316/4 Haziran 1900

MF.MKT.00509.00003.003.001, Tarihsiz

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi

Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1026732

BANÜSAD, 2021; 4(BCS 21 Özel Sayısı), 87-99

MF.MKT.00509.00003.004.002, . 4 Teşrin-i sani 1316/17 Kasım 1900

MF.MKT.00509.00003.008.002, 4 Haziran 1317/17 Haziran 1901

MF.MKT.00569.00003.002.001, 20 Haziran 1317/3 Temmuz 1901

ML.EEM.01143.00011.012.001, 21 şubat 1326/6 Mart 1911

ML.EEM.01143.00011.008.001, 12 Temmuz 1330 /25 Temmuz 1914

řD.00207.00016.001.001, Tarihsiz

řD.00207.00016.003.001, 7 Eylül 1290/19 Eylül 1874

Kitap ve Makaleler

-Aydın, A. (2018) “Seferberlik Yıllarında Yarım Bırakılan Garip Bir Teřebbüs: Kapıdağı Berzahı'nın Açılması Çalışmaları”, Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi, Editör: Ulaş Töre Sivriođlu, Dora Yayıncılık, Bursa, 405-408

-Nurettin, K. (2013) “Kyzikos, Hellespontus'da Bir Eyalet Merkezi”, Güzel Sanatlar Dergisi, 31: 69-91

-Tercanlıoğlu, A. (2013) “18. Yüzyıldan 20. Yüzyılın İlk Çeyređine Kadar Kyzikos Kentini Ziyaret Eden İngiliz Seyyahlar, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi

-Ünar, şükrü. (2019) “Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Gelişimi”, Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8: 67-75

-Vorderstrasse, T. (2019), "What is Medieval Nubian art?" The Oriental Institute News & Notes, 240, *The Oriental Institute of the University of Chicago*, 16-19

https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/N_and_N/n%26n240.pdf

(20.08.2021)

-Voss, S.(2014) "Ludwig Borchardts Berichte über Fälschungen im ägyptischen Antikenhandel von 1899 bis 1914: Aufkommen, Methoden, Techniken, Spezialisierungen und Vertrieb". Fitzenreiter, Martin (ed.), *Authentizität: Artefakt und Versprechen in der Archäologie* içinde. 10-12 Mayıs 2013 tarihli çalıştay, Ägyptisches Museum der Universität Bonn, Londra: Golden House, 51-59

-Woodhead, C. (1997) “Hasluck, Frederick William”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasluck-frederick-william>, (15.08.2021)